

EDELEN EN DE STAD FRANSE VOORBEELDEN VAN COMPLEXE VERHOUDINGEN

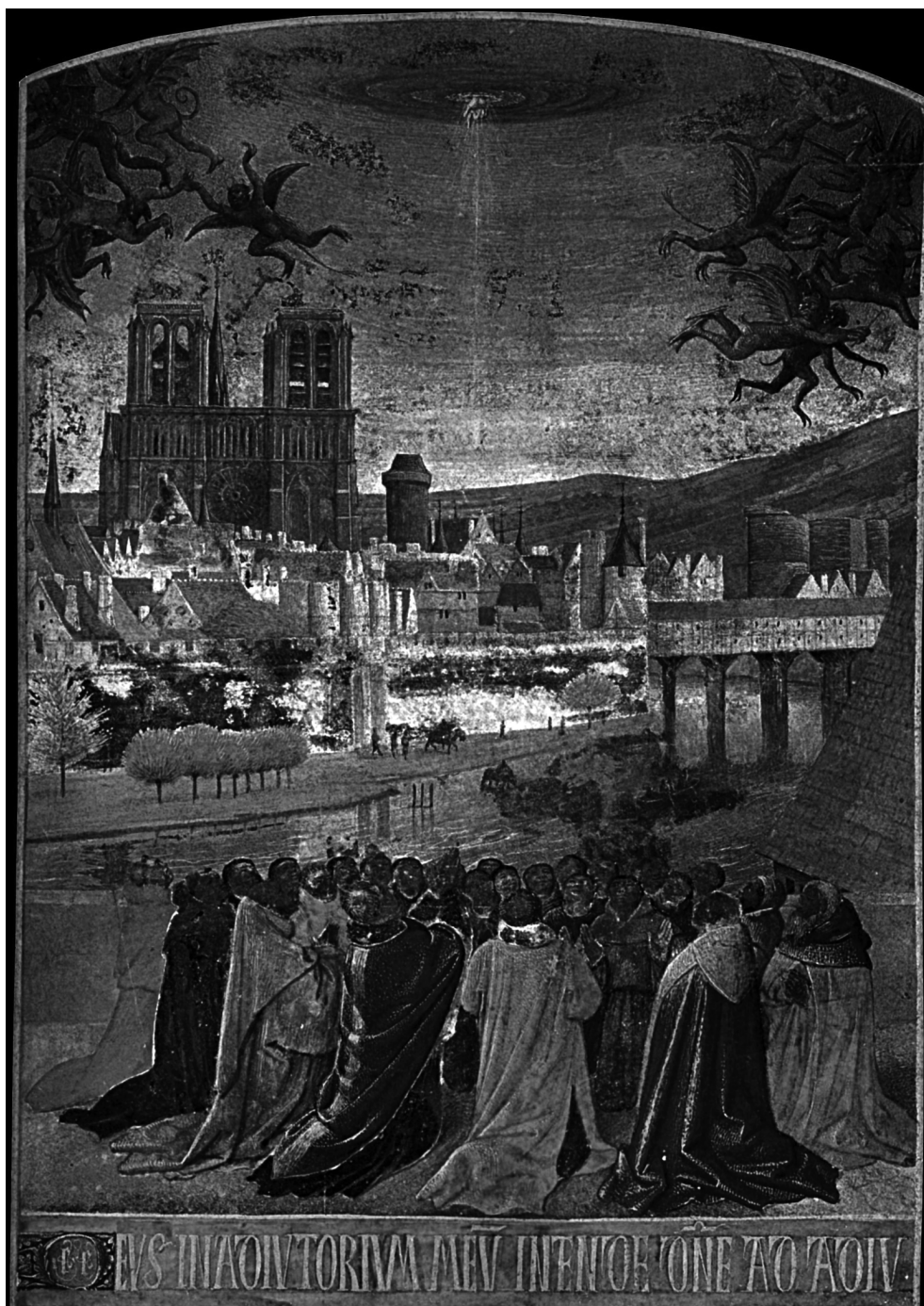
Thierry Dutour, ed., *Les nobles et la ville dans l'espace francophone (XIIIe-XVIIe siècles)* (Parijs: PUBS, 2010, 401 p., ill.)

In de afgelopen decennia hebben historici meer aandacht gekregen voor de relaties tussen stad en platteland in de middeleeuwen. De stad wordt niet meer gezien als een eiland, door een muur afgescheiden van het omliggende land. Stad en platteland vulden elkaar economisch aan. Tevens was er sprake van politieke, sociale en culturele interactie. Het is daarom niet verwonderlijk dat de relaties tussen de stad en de edelen, die met het platteland worden geïdentificeerd, opnieuw tegen het licht worden gehouden.¹ Een absolute tegenstelling tussen edelen en burgers, elk met hun eigen levenswijze, cultuur en normen, was er niet in de middeleeuwen. Edelen maakten in West-Europa van meet af aan deel uit van stedelijke gemeenschappen in Italië, het Duitse rijk en Castilië. Er bestond echter een grote variatie in de relaties tussen edelen en de stad in tijd en plaats, waarvoor historici nog verklaringen moeten bieden.

De mooi uitgegeven bundel *Les nobles et la ville* beoogt de oude tegenstelling tussen stad en adel te deconstrueren; daarnaast geven de auteurs een goede aanzet tot meer inzicht in de factoren die de plaats van de adel in de stedelijke samenleving verklaren. De uitgave is het resultaat van twee studiedagen die in 2005 en 2006 in Parijs werden gehouden op initiatief van stadshistoricus Thierry Dutour, de redacteur van de bundel. Hij is bekend van zijn studie naar de notabelen van laatmiddeleeuws Dijon, maar heeft zich recentelijk toegeegd op het thema adel en stad in middeleeuws Frankrijk.² De zeventien bijdragen in de bundel in kwestie zijn onderscheiden in twee delen: het eerste deel telt vijf hoofdstukken die betrekking hebben op Frankrijk en het tweede deel vier hoofdstukken met geografische en temporele vergelijkingen. In korte inleidingen en conclusies worden de overkoepelende vragen gesteld en verbanden tussen de bijdragen gelegd. Het geheel is dus meer dan een bundeling van case studies.

In een inleidende bijdrage geeft Dutour een kritische analyse van de uitgangspunten van onderzoek naar het thema edelen en de stad in de Franse historiografie. Het categoriale onderscheid tussen edelen en burgers, casu quo stad en platteland, zijn volgens hem niet meer houdbaar, vanwege 'le fait que la qualité nobiliaire est une forme de l'excellence sociale parmi d'autres, mais non la seule et qu'elle est compatible avec la vie citadine' (56). Aan dit feit gaan wel enkele stappen vooraf. Ten eerste, moet worden afgezien van definities die adeldom reduceren tot één aspect, bijvoorbeeld het hanteren van wapens of de uitoefening van publieke macht. Veeleer was adeldom een sociaal ideaal dat concurreerde met andere vormen van eerbearheid in de middeleeuwse *société de l'honneur*, en eer was niet exclusief verbonden aan een stad of het platteland. In de tweede plaats, moeten stad en platteland als complementair worden beschouwd. Dit blijkt uit de vele functies die de stad voor edelen vervulde en de banden die stedelingen en edelen met elkaar onderhielden. Adeldom en burgerschap waren bovendien verschillende sociale rollen die door dezelfde persoon vervuld konden worden, zoals blijkt uit de nobilitering van stedelingen. Deze pragmatische opvatting van adeldom zet aan tot een herbezien van de verhoudingen tussen edelen en de stad en tot een analyse van de betekenis van adeldom in relatie tot andere vormen van sociale status in de stedelijke samenleving.

Uit de Franse case studies blijkt, zo concludeert Philippe Hammon in de afsluiting van het eerste deel, dat de politieke, economische en sociaal-culturele verhoudingen tussen edelen en de stad in Frankrijk tussen 1000 en 1500 voor een belangrijk deel werden bepaald door de machtspositie van de vorst, de aantrekkingskracht van steden en de sociale samenstelling van de adel. Deze variabelen komen telkens aan de orde in de bijdragen, waaruit hier slechts een enkel aspect naar voren kan worden gehaald. Van de bijdragen over de positie van de adel tussen stad en platteland gaan er drie over bisschopssteden. De bisschoppen hadden aanvankelijk (ministeriale) ridders in hun gevolg en de prebenden van de domkapittels waren in trek bij

De komst van de Heilige Geest (illustratie uit een getijdenboek, Jean Fouquet, vijftiende eeuw; afbeelding uit besproken boek)

adellijke geslachten. In Luik, zo illustreert Alain Marchandise op impressionistische wijze, waren vanaf de late dertiende eeuw families van adellijke, ridderlijke en ministeriale afkomst gevestigd; daarnaast nam het aantal geadelde stedelingen geleidelijk toe. In de late middeleeuwen smolten deze families van aanzien samen in een ‘noblesse urbaine’, gekenmerkt door onderlinge verwantschap en gezamenlijke participatie in de religieuze instellingen en het stedelijke bestuur. Emmanuel Grélois geeft op meer systematische wijze inzicht in de verwantschapsbanden, residentie en activiteiten van een vijftiental adellijke families in Clermont tussen 1200 en 1350. Voor deze families was het bezit van een *hôtel* in de stad en een plattelandsheerlijkheid met woning kenmerkend, soms leverden zij ook kanunniken aan de kathedraal. De adellijke hiërarchie werd weerspiegeld in de locatie van de *hôtels* van de edelen, die afwisselend in de stad of op het platteland verbleven. Voor burgers was het niet mogelijk om via de kerk sociale promotie te maken; een carrière in vorstelijke dienst was hiervoor de aangewezen weg. Vanaf het begin van de veertiende eeuw drukten deze opkomende bestuursfamilies een steeds groter stempel of the samenstelling van de stedelijke elite en ruimte.

De *renouvellement* van de adel in de stad komt duidelijk naar voren in Pierre Desportes' bijdrage over Reims. Hij onderscheidt twee fasen in de adellijke aanwezigheid: in de dertiende eeuw maakten de ridders en ministerialen van de bisschop de dienst uit in deze metropool, maar in de loop van de veertiende eeuw transformeerden zij zich in een lage adel die uit de stad naar het platteland trok. Ook het niet-adellijke stadspatriciaat, dat de sociale praktijken van de adel imiteerde, kwam in deze periode onder druk te staan. Vanaf de late veertiende eeuw kwam er een nieuwe stedelijke elite op: een ‘noblesse urbaine’, die rond 1450 bestond uit een twintigtal nieuwe adellijke families, deels voortkomend uit de oude patriciaatsfamilies, doch overwegend door vorstelijke dienst het adellijk statuut verworven hebbend. De bijdrage van Florian Mazzel heeft een andere invalshoek: hij traceert de veranderingen waardoor de steden in Provence (1245-1343) het brandpunt werden van de adellijke vroomheid. De stad werd steeds belangrijker in de sociaal-religieuze praktijken van de hoge edelen, omdat de militaire ridderorden en andere religieuze instellingen zich in steden vestigden. De opkomst van de bedelorden was doorslaggevend in de *inurbamento* van de adellijke vroomheid; zij werden ruim bedeed in de testamenten van hoge edelen, die regelmatig het initiatief namen tot kloosterstichtingen. Vaak vonden zij in de kloosters ook hun laatste rustplaats.

Een wereldlijk motief voor edelen om zich (tijdelijk) in steden te vestigen, was de uitoefening van vorstelijke en stedelijke ambten. Romain Telliez toont aan dat de status van de edelen bepaalde welke typen functies zij uitoefenden. Zo waren bijna alle seneschalken, baljuws en kasteleins afkomstig uit ridderfamilies, terwijl lagere financiële en juridische ambten veel minder vaak door edelen werden uitgeoefend. Een tweede belangrijke constatering is dat slechts een deel van de adellijke ambtenaren zich permanent in de stad vestigde en zich in de stedelijke politiek mengde; het ging in deze gevallen doorgaans om edelen van lagere status. De integratie van adellijke ambtenarenfamilies in de stedelijke elites bleef echter een beperkt verschijnsel. Voor burgers was een huwelijk met een edelvrouw een mooi opstapje naar sociale promotie, maar belangrijker in dezen was een bestuurlijke carrière in stedelijke of vorstelijke dienst. Voor geadelde stedelingen die een passende levensstijl voerden, was het verwerven van een heerlijkheid van groot belang. Om die reden verkozen zij soms het platteland boven de stad, maar vaak bleek het moeilijk om hun adellijke staat veilig te stellen voor het nageslacht.

Steden waar de vorst vaak verbleef of waar vorstelijke bestuursinstellingen waren gevestigd, kenden vanzelfsprekend een significante adellijke aanwezigheid. In Rijsel, dat nog tot Vlaanderen behoorde in de middeleeuwen, vestigde Filips de Stoute in 1386 een Rekenkamer, en de Bourgondische hertogen verbleven frequent in de stad. Élodie Lecuppre-Desjardin belicht de verhouding tussen de stad en een hoge edelman, Jan, heer van Roubaix († 1449). Hij had omvangrijke bezittingen om en in de stad, die hij met steun van de vorst uitbreidde door de aankoop van heerlijkheden (de *pairies* die oorspronkelijk de grensverdediging dienden) binnen de stedelijke jurisdictie. Dit leidde haast vanzelfsprekend tot juridische en fiscale conflicten met

Rijsel. Anderzijds functioneerde de heer van Roubaix, die een belangrijke steun en toeverlaat was voor de Bourgondische hertogen, als onmisbare schakel tussen de vorst en de grensstad. Van een heel andere orde was Parijs, de grootste stad in middeleeuws Noordwest-Europa. De hoge edelen die hier bezittingen hadden, verloren deze tussen de elfde en dertiende eeuw. Maar nadat het vorstelijk hof permanent in Parijs neerstreek, verwierven veel hoge edelen vanaf de veertiende eeuw een *hôtel* in de hoofdstad. Boris Bove en Caroline Bourlet telden er een dertigtal rond 1300. Ook de ridderfamilies die zich in het kielzog van de koning in Parijs gevestigd hadden, trokken in de dertiende eeuw uit de stad naar het platteland. Vanaf de veertiende eeuw kreeg de adel in Parijs een zeer gevarieerde samenstelling. Naast de hoge heren die in de nabijheid van het hof verkeerden, waren er vele (nieuwe) edelen van lagere status aan de staatsinstellingen verbonden. De adellijke aanwezigheid in Parijs was significant, hoewel maar een van de ‘noblesse d’État’ integreerde in de stedelijke elites.

In de bijdragen over Frankrijk ligt het accent op de adellijke aanwezigheid in de stad, maar hoewel ‘on observe de nombreux nobles en milieu urbain, (...) il n’existait pas véritablement de noblesse urbaine’ (208). Was dat in andere delen van West-Europa anders in deze periode? In de zeven bijdragen het vergelijkende tweede deel van de bundel wordt deze vraag slechts ten dele beantwoord.³ Joseph Morsel concludeert dat de verhoudingen tussen stad en edelen in laatmiddeleeuws Frankrijk geen uniek karakter hadden. Uit een analyse van de historiografie en van de sociale classificaties en praktijken blijkt dat West-Europa – weliswaar op een hoog abstractieniveau – feitelijk eenzelfde sociaal classificatiediscours en machtssysteem kende. De middeleeuwse sociale taxonomie – waar de woorden *nobiles* en *burgenses* toebehoorden – was direct van invloed op de ‘sociogenese’ van sociale groepen en hun verhoudingen. De vraag is dan welke factoren de regionale variatie op het algemene patroon verklaren.

De bundel bevat twee niet-Franse bijdragen die een aanzet geven tot een antwoord op deze vraag. In het geval van laatmiddeleeuws Castilië – waar ongeveer twintig procent van de bevolking de adellijke status en privileges genoot – laat Adeline Rucquoi zien dat de adel onlosmakelijk verbonden was met de ‘geciviliseerde’ stedelijke samenleving. Alleen hoogadellijke families verbleven op hun *estados* op het platteland.⁴ Rucquoi benadrukt dat de vorst een stempel drukte op de samenstelling van de adel en het begrip van adeldom; adeldom was enerzijds nauw verbonden met dienst aan de *res publica*; anderzijds berustte hij op persoonlijke deugden en afstamming. De stedelijke bestuurselites waren samengesteld uit *hidalgos* (edelen voortkomend uit oude geslachten) en *caballeros* (nakomelingen van ridders uit de periode van de *Reconquista*). In de praktijk was het onderscheid tussen deze twee sociale groepen echter in toenemende mate vervaagd; de herkomst van de stedelijke adelselite was zeer divers omdat sociale promotie via ambten relatief eenvoudig was voor stedelingen.

Ook in het laatmiddeleeuwse Vlaanderen waren steden ‘arena’s van sociale mobiliteit’. Edelen namen in deze gecommmercialiseerde stedelijke samenleving een prominente plaats in. Frederik Buylaert analyseert de ontwikkeling en samenstelling van de adel in Brugge en toont op kwantitatieve wijze aan dat deze gevarieerd was.⁵ Het heeft daarom geen zin om te spreken van een ‘stadsadel’ of ‘noblesse urbaine’, want de hoge edelen, (adellijke) vorstelijke ambtenaren en (geadelde) stedelingen handhaafden grotendeels hun eigen sociale profielen en netwerken. Van een samensmelting in een nieuwe staatsadel was derhalve geen sprake, noch was er een scherp sociaal onderscheid tussen adellijke en niet-adellijke elitefamilies. Het wel of niet behoren tot de adel was in de eerste plaats afhankelijk van sociale consensus en geen juridisch gegeven. De prominente adellijke aanwezigheid in Brugge wordt verklaard door het uitzonderlijke politieke, economische en sociaal-culturele potentieel van deze metropool. In de kleinere steden in de Nederlanden vestigden zich slechts in zeer geringe mate edelen en waren de mogelijkheden tot sociale mobiliteit zeer beperkt.

Na de geografische vergelijkingen komt de vraag aan de orde of de verhoudingen tussen edelen en stad veranderden in de overgang van de middeleeuwen naar de vroegmoderne tijd. Jean-Marie Constant ziet inderdaad verschuivingen in de herkomst van de nieuwe adel in het

Stadspaleis van de familie Van Gruuthuse te Brugge (foto Wolfgang Staudt)

vijftiende en zestiende-eeuwse Orléanais en Maine. Het aantal families dat tussen 1400 en 1600 via stedelijke ambten adeldom verwierf, steeg weliswaar van 10 tot 27 procent, maar het meest gevolgde nobiliteringspatroon (18 tot 37 procent) was dat van de *gentilshommes campagnards* die volgens de adellijke levenswijze op het platteland woonden. De overgrote meerderheid van de adel gaf er bovendien de voorkeur aan om op het platteland te wonen, alleen edelen actief in bestuursambten woonden in de stad. De kansen voor bewoners van het platteland om geleidelijk adeldom te verwerven varieerden en waren afhankelijk van de regionale verschillen in sociaal-economische structuren, zoals de bedrijfsgrootte, en instituties, zoals het leenrecht. In Maine waren deze omstandigheden ongunstig, waardoor vanaf de zestiende eeuw vrijwel alleen notabelen uit de stad via een bestuurlijke carrière sociale opgang maakten.

De vraag wat adeldom eigenlijk betekende, komt in alle bijdragen terug. De auteurs accentueren vooral het sociale aspect: adeldom was de sociale waardering van iemands eer en status. Robert Descimon benadrukt in zijn bijdrage eveneens dat adeldom gewoonterechtelijk was bepaald. Hij wijst echter ook op de ruimtelijke dimensie van adeldom: sociale dominantie was in Frankrijk nauw verbonden met het bezit van overdraagbaar feodaal goederencomplex, waaraan de *lignage* zijn naam en vaak ook continuïteit ontleende. Dit sloot evenwel niet uit dat edelen in de stad andere sociale rollen vervulden. Het is dan ook begrijpelijk dat juist de kritiek op de stad in de normatieve adelsliteratuur erop wijst dat de stad niet meer weg te denken was in het leven van de laatmiddeleeuwse edelen, zoals Bernard Ribémont illustreert in zijn bijdrage.

In de afsluitende conclusie brengt Bernard Chevalier de uiteenlopende vragen en onderwerpen bijeen, waarbij het accent ligt op de evoluerende samenstelling van de adellijke populatie en de toenemende invloed van de vorst daarop. Een overzicht van de ontwikkeling van de verhoudingen tussen edelen en de stad in laatmiddeleeuws Frankrijk moet men niet verwachten, wel worden alle relevante onderzoeksthema's benoemd. De bundel rekt af met een aantal

gemeenplaatsen uit de adelshistoriografie. Al hebben niet alle auteurs het enigszins provocatieve uitgangspunt van de redacteur geheel ter harte genomen. Zoals gebruikelijk met congresbundels zijn de bijdragen tevens specialistisch van aard, maar over het algemeen van goede kwaliteit.

Een meerwaarde van *Les nobles et la ville* is dat het aanzet tot nieuw onderzoek, waarbij een aantal zaken niet over het hoofd mogen gezien worden. Ten eerste waren het altijd specifieke adellijke groepen die zich in stad vestigden, die een kleine minderheid vormden op het totale adellijke deel van de bevolking. In het verklaren van de voortdurende instroom en uitstroom van edelen in de steden moet verder niet alleen de heterogeniteit van de adel in acht genomen worden; ook de steden verschilden in omvang, functies en diensten en daardoor varieerde hun aantrekkingskracht op edelen en de mogelijkheden van sociale promotie voor de stedelijke elites. Evenmin als van 'la noblesse' was er dus sprake van 'la ville', zoals de titel wel suggereert. De bundel maakt ten slotte duidelijk dat de identificatie van de adel met het platteland niet opgaat; edelen vonden ook hun weg in de stedelijke samenleving. En hoewel edelen en burgers behoorden tot dezelfde middeleeuwse *univers des gens d'honneur*, was het sociaal-juridisch onderscheid tussen hen niet minder reëel. Voor een goed begrip van de sociale verhoudingen in de middeleeuwse steden blijven de woorden 'edelen' en 'burgers' onmisbaar; de uitdaging is echter om ze niet als hiërarchisch-oppositioneel op te vatten.

Arie van Steensel

- ¹ R. Sprandel, 'Stadt-Land-Beziehungen im Spätmittelalter und in der Frühneuzeit', in: W. Rösener, ed., *Adelige und bürgerliche Erinnerungskulturen des Spätmittelalters und der Frühen Neuzeit* (Göttingen, 2000) 21-33.
- ² Zie onder meer: Th. Dutour, 'La noblesse dijonnaise dans la seconde moitié du XIVe siècle (vers 1350-vers 1410)', in: Ph. Contamine, Th. Dutour en B. Schnerb, ed., *Commerce, finances et société (XIe-XVIe siècles). Recueil de travaux d'histoire médiévale offert à M. le professeur Henri Dubois* (Parijs, 1993) 311-326; idem, 'Les nobles, les activités civiles et la vie urbaine dans l'espace francophone (XIIIe-XVe siècles)', *Histoire urbaine*, XVI (2006) 115-129; idem, 'Les nobles et la ville dans l'espace francophone (XIIe-XVIe siècles): ou pourquoi poser un problème résolu depuis trois cents ans', *Histoire urbaine*, XX (2007) 153-170.
- ³ De bijdrage van Guido Castelnuovo, waarnaar in de conclusie verwezen wordt, is niet opgenomen in de bundel, maar werd gepubliceerd als artikel: 'Bons nobles, mauvais nobles, nobles marchands? Réflexions autour des noblesses italiennes en milieu communal (XIIe-début XVIe siècle)', *Cahiers de recherches médiévales et humanistes*, XIII (2006) 85-103.
- ⁴ Recentelijk verscheen ook een waardevolle bundel over de stedelijke elites van middeleeuws Spanje: M. Asenjo-Gonzalez, ed., *Oligarchy and patronage in Spanish late medieval urban society* (Turnhout, 2008).
- ⁵ Zie voor een Nederlandstalige versie van zijn bijdrage: 'Edelen in de Vlaamse stedelijke samenleving. Een kwantitatieve benadering van de elite van het laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Brugge', *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, IV (2007) 29-56.